

ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Issn: 1309-9302 <http://sobiad.odu.edu.tr>
Cilt: 3 Sayı: 6 Aralık 2012

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER *ASSONANT DOUBLETS IN TURKMEN TURKISH*

Levent DOĞAN*

Öz

İkilemeler Türk dilinin her döneminde yaygın olarak kullanılan kelime gruplarıdır. Bu yazıda ikilemenin tanımı ve önemi belirtildikten sonra Türkmen Türkçesi'ne ait metinlerden derlenen ikilemeler; anlamına, sözcük yapısına, şekil ve kuruluşuna, görev ve kelime türüne ve seslerin durumuna göre sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkileme, Türkmen Türkçesi, Sınıflandırma, Anlam ve Ses.

Abstract

Assonant doublets are the group of words used commonly in every period of the Turkish language. In this essay the definition and importance of assonant doublets are expressed and then assonant doublets compiled from Turkoman are classified according to their meaning, morphology, structure and formation, function and word type and sound.

Keywords: Assonant Doublets, Turkmen Turkish, Classification, Meaning and Sound.

Giriş

İkilemeler anlatımı zenginleştirmek, anlamı pekiştirmek ve etkili hâle getirmek amacıyla oluşturulan söz öbekleridir. Türkçe'nin her

*Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. (dgnlvnt@gmail.com)

döneminde ve sahasında çok sık kullanılan ikilemelerin yapısı konusunda birlik sağlanmış olmasına rağmen, diziliş sırasında hangi hususların dikkate alınması gerektiği konusunda farklı görüşler vardır. İkilemelerin tanımı, sınıflandırılması ve diziliş esasları hususunda, Mehmet Ali Ağakay, Vecihe Hatipoğlu, Osman Nedim Tuna, Zeynep Korkmaz ve Muharrem Ergin başta olmak üzere pek çok bilim adamı çeşitli çalışmalar yapmış ve fikirler ileri sürmüşlerdir.

Mehmet Ali Ağakay ikilemelerin diziliş esaslarını iki ana başlıkta toplamıştır. 1. Mantikî sıraya göre dizilen ikilemeler 2. Bir mantık sırası gözetilmeden dizilen ikilemeler.¹ Yine Ağakay mantığın sıra göstermediği maddelerde (eş anlamlı, yakın anlamlı, karşıt anlamlı, ayrı anlamlı olan veya kendi başına anlamı olmıyan koşuklarla yapılmış koşmalarda) *koşukların dizilişinin ses özelliklerine göre olduğunu* belirtmiştir.²

Konuyu derinlemesine ele alan Hatiboğlu, ikilimeyi “*Anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.*”³ şeklinde tanımlamaktadır. Vecihe Hatipoğlu ikilemenin, “Osmanlıcada “atf-ı tefsirî” ; Fransızcada “redoublement, hendiadyoin” ; İngilizcede “reduplication dual, hendiadyoin” ; Almandada “Verdoppelung, Zwillingsformen, Hendiadyoin” terimleriyle karşılandığını belirtirken ikilemelerin, Türkçe’nin temellerine kadar inen bir özelliği, Türkçe’nin zenginliği ve yaratma gücü olduğunu, hatta ünlü uyumları, ünsüz benzeşmeleri gibi Türkçe’nin kuralları arasında yer alması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴ Hatiboğlu ikilemede kalıplaşmayı perçinleyen etkenleri de; az heceli sözcüğün öne gelişi, ünlü ile başlayan sözcüğün öne gelişi, Türkçe sözcüklerin öne gelişi ve b- veya p- ile başlayan sözcüklerin öne gelişi madde başlıkları altında ele almıştır.⁵

Osman Nedim Tuna tekrar terimini kullanırken⁶, ikilemelerle ilgili meselelerin çözülemediğini belirtip, eş heceli ikilemelerde ses düzenini ortaya koymuştur.⁷

¹ Bk. Mehmet Ali Ağakay, Türkçede Kelime Koşmaları, *TDAY-Belleten* 1954, Ankara, s.97-104.

² Agm, s. 101.

³ Vecihe Hatipoğlu, *Türk Dilinde İkileme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 9.

⁴ Age, s. 9.

⁵ Age, s. 16-18.

⁶ Osman Nedim Tuna, “Türkçe’de Tekrarlar”, *TDED III*, İstanbul 1949, s. 429-447.

⁷ Bk. Osman Nedim Tuna, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1982-1983, Ankara 1986, s.163-228.

Zeynep Korkmaz ikilemeleri; “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu”⁸ şeklinde tanımlamaktadır.

Muharrem Ergin *Türk Dil Bilgisi* kitabında ikileme yerine tekrarlar tabirini kullanmış, aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime grubu olarak tanımlamış ve *aynen tekrarlar, eş manalı tekrarlar, zıt manalı tekrarlar, ilaveli tekrarlar*⁹ olmak üzere dört başlık altında ele almıştır.

Leyla Karahan, *Söz Dizimi* isimli çalışmasında ikilemeyi tekrar grubu başlığı altında ele almış ve bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubu olarak tanımlamıştır.¹⁰

Halil Açıkgöz ve Muhammet Yelten de *Kelime Grupları* adlı çalışmada ikilemeler için tekrarlar tabirini kullanmışlar ve *tam tekrarlar* ve *kısaltmalı tekrarlar* olarak tasnif etmişlerdir.¹¹

Berke Vardar *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* isimli çalışmasında ikilemeyi, “Anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma”¹² olarak ifade etmiştir.

Buraya kadar, çeşitli bilim adamlarımızın Genel Türkçe’deki ikileme adı veya yerine kullandıkları tabirlere, tanımı ve tasnif denemelerine ilişkin görüş ve değerlendirmelerine yer verdik. Biz de konunun Türk Dili içindeki önemini gördükten sonra, bu yöndeki çalışmalara katkı sağlamak amacıyla Günümüz Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesi’ndeki ikilemeleri ele almaya karar verdik. Çalışmamızda, yukarıda belirttiğimiz değerli bilim adamlarının görüşlerinden de büyük ölçüde istifade ederek Türkmen Türkçesi’ndeki ikilemeleri çeşitli gruplarda ve kendi içlerinde alt başlıklar altında incelemeye çalıştık.

Daha Eski Uygur Türkçesi döneminde anlatımda ikilemelerden yoğun olarak faydalandığını görürüz. Eski Uygur Türkçesi’ndeki ikilemeler üzerine ilk detaylı çalışmayı Saadet Çağatay *Uygurcada*

⁸ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2010, s. 123.

⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2004, s. 377.

¹⁰ Leyla Karahan, *Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 60.

¹¹ Bk. Halil Açıkgöz, Muhammet Yelten, *Kelime Grupları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2005, s. 30-37.

¹² Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual yayınları, İstanbul-2002, s.119.

Hendiadyoinlar isimli makalesiyle yapmış ve ikileme için hendiadyoin terimini kullanmıştır.¹³

Eski Uygur dönemine ait eserlerde çoğunlukla eş anlamlı ikilemeler bulunmakta ve ikinci unsur birinci unsuru açıklama ve anlamını kuvvetlendirme görevinde kullanılmaktadır.¹⁴ Bu kullanım zenginliği ve çeşitliliği hemen hemen tüm Türk Lehçelerinde olduğu gibi Türkmen Türkçesi'nde de kendini göstermektedir.

Bu görüşler ışığında Türkmen Türkçesi'ndeki ikilemeleri şu başlıklar altında sınıflandırmaya çalıştık:

A. Anlam Bakımından İkilemeler

A.1. Aynı veya Eş Anlamlı Kelimelerle Kurulan İkilemeler

añsat – aňsat (THN. 86) “kolay kolay” ; *aram – aram* (TTS. 32) “zaman zaman” ; *assa – assa* (TDG. 578) “yavaş yavaş” ; *ayrı – ayrı* (THN. 617) “ayrı ayrı” ; *bala – çaga* (TTS. 45) “çoluk çocuk” ; *burum – burum* (TTS. 89) “kıvrım kıvrım” ; *çaga – çuga* (TTS. 106) “çoluk çocuk” ; *çalam – çalam* (TTS. 111) “kesik kesik” ; *çine – çine* (TTS. 123) “defalarca” ; *däli – telbe* (TTS. 140) “deli” ; *dirin – dirin* (THM. 166) “dizin dizin” ; *egri – burgu* (TTS. 194) “eğri büğrü” ; *gatı – gatı* (NHF. 148) “hızlı hızlı” ; *gatlak – gatlak* (YYY II. 4) “katman katman” ; *gayrak – gayrak* (RRAİ. 57) “kuzeydoğu” ; *hal – ahval* (TTS. 328) “durum” ; *hal – yağday* (TTS. 328) “durum” ; *hali – hali* (MD. 118) “zaman zaman” ; *il – halk* (TTS. 374) “halk” ; *kesgiç – kesgiç* (MD. 202) “kat kat” ; *sabır – takat* (TTS. 521) “dayanma gücü” ; *sag – aman* (TTS. 551) “sağ salım” ; *sag – salamat* (TTS. 551) “sağ salım” ; *ses – seda* (TTS. 572) “ses seda” ; *toy – tamaşa* (TTS. 634) “düğün” vb.

A.2. Yakın Anlamlı Kelimelerle Kurulan İkilemeler

agdar – düñder (TTS. 23) “altüst” ; *agır – agramlı* (TTS. 24) “ağır ve cüsseli” ; *añ – bilim* (TTS. 30) “öğretim” ; *daş – töverek* (TTS. 136) “etraf” ; *nam – nişan* (NHF. 266) “iz” ; *gep – gürrüñ* (NHF. 310) “söz” ; *gap – çanak* (TNAS. 67) “kap çanak” ; *gam – gussa* (ÇTŞÖ. 120) “sıkıntı keder” ; *gadır – gimmat* (THN. 14) “kadir kıymet” ; *yel – yağmur* (THN. 130) “yel yağmur” ; *hakıki – doğru* (THM. 62) “hakiki doğru” ; *il – ulus* (TTS. 374) “halk” ; *egin – eşik* (TTS. 194) “üst baş” ; *kül – ovrām* (TTS. 428) “parçalanmış, parça parça” ; *yalan – yaşırık* (TTS. 672) “yalan yanlış” ; *ayal – gız* (TTS. 38) “kadın kız” ;

¹³ Bk. Saadet Çağatay, “Uygurcada Hendiadyoinlar”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmalar Dergisi*, S. 1, s. 97-144.

¹⁴ Figen Güner Dilek, Altay Türkçesinde İkilemeler, *Bilig*, Kış 2004, S. 28, s.84.

bağ – bakçalık (TTS. 42) “bahçelik yer” ; *altın – kümüş* (THN. 141) “altın gümüş” ; *üst – baş* (TTS. 657) “giysi” vb.

A.3. Zıt Anlamalı Kelimenin Tekrarı İle Kurulan İkilemeler

gice – gündüz (TTS. 271) “gece gündüz” ; *yağsı – yaman* (TA. 255) “iyi kötü” ; *halal – haram* (TTS. 328) “helal haram” ; *iç – dış* (NHF. 138) “iç dış” ; *yer – gök* (NHF. 272) “yer gök” ; *ıssa – sovgı* (ÇTŞÖ. 204) “sıcağa soğuğa” ; *yakın – alıs* (ÇTŞÖ. 308) “yakın uzak” ; *od – suv* (ÇTŞÖ. 438) “ateş su” ; *toy – yas* (ÇTŞÖ. 446) “dügün yas” ; *açlık – dokluk* (ÇTŞÖ. 454) “açlık tokluk” ; *dost – duşman* (THN. 377) “dost duşman” ; *yaş – garı* (MD. 83) “genç yaşlı” ; *az – köp* (MD. 364) “az çok” ; *gış – yaz* (ÇTŞÖ. 222) “yaz kış” vb.

B. Sözcük Yapısı Bakımından İkilemeler

B.1. Türkçe İsimlerle Kurulan İkilemeler

el – ayak (NHF. 282) “el ayak” ; *ata – ene* (TTS. 36) “ana baba” ; *iç – dış* (NHF. 138) “iç dış” vb.

B.2. Türkçe + Yabancı İsimlerle Kurulan İkilemeler

düzgün – nizam (TTS. 187) “disiplin” ; *goşğı – gazal* (ÇTŞÖ. 58) “koşma gazel” ; *ışk – söygi* (ÇTŞÖ. 240) “aşk sevgi” ; *utanç – haya* (TTS. 650) “utanç” vb.

B.3. Yabancı İsimlerle Kurulan İkilemeler

gazet – jurnal (TTS. 20) “gazete dergi” ; *aşık – maşuk* (TTS. 35) “aşık, maşuk” ; *demme – dem* (TTS. 145) “sık sık” ; *älem – cahan* (TTS. 190) “dünya alem” ; *şamu – seher* (TTS. 599) “gece gündüz” ; *yeke – yeke* (NHF. 276) “teker teker” ; *hal – ahval* (ÇTŞÖ. 238) “durum” vb.

B.4. Sayılarla Kurulan İkilemeler

kırk – elli (YBG. 52) “kırk elli” ; *bir – bir* (TTS. 71) “birer birer” ; *birlän – ikilän* (TTS. 72) “bir iki” ; *iki – yeke* (TTS. 372) “seyrek” ; *büş – on* (NHF. 278) “beş on” ; *sekiz – sekizden* (THN. 303) “sekiz sekizden” ; *iki – üç* (THM. 52) “iki üç” vb.

B.5. Renk İsimleriyle Kurulan İkilemeler

gara – ört (TTS. 228) “kara siyah” ; *şar – gara* (ÇTŞÖ. 56) “kapkara” ; *ak – gara* (ÇTŞÖ. 194) “ak kara” ; *gızıl – yaşıl* (ÇTŞÖ. 212) “kızıl yeşil” ; *al – yaşıl* (ÇTŞÖ. 448) “kırmızı yeşil” ; *çum – ak* (THN. 147) “bembeyaz” ; *sarı – suru* (THN. 480) “sarı suru” ; *gara – gura* (THN. 480) “kara kuru” ; *gızıl – elvan* (YYY II. 62) “kızıl elvan” ; *apak – mapak* (YYY II. 100) “bembeyaz” vb.

B.6. Hayvan İsimleriyle Kurulan İkilemeler

it – guş (TTS. 386) “it kuş” ; *mal – gara* (TTS. 444) “büyük ve küçük baş hayvan” ; *mör – möcek* (TTS. 463) “haşarat” ; *tovuk – cüyce* (NHF. 154) “tavuk civciv” ; *ovlak – guzı* (ÇTŞÖ. 230) “oğlak kuzu” ; *mal – gara* (ÇTŞÖ. 294) “davar” ; *at – düye* (THN. 298) “at düve” ; *gurt – guş* (THM. 142) “kurt kuş” ; *hokgar – hokgar* (THM. 50) “turna turna” ; *gulan – keyik* (YYY II. 122) “eşek geyik” vb.

B.7. Organ İsimleriyle Kurulan İkilemeler

göz – gulak (TTS. 301) “göz kulak” ; *el – ayak* (NHF. 282) “el ayak” ; *yüz - göz* (ÇTŞÖ. 398) “yüz göz” ; *ağız – burun* (THN. 269) “ağız burun” ; *gulaksız – guyruksız* (YYY II. 4) “kulaksız kuyruksuz” ; *incik – mincik* (YYY II. 133) “baldır”

C. Şekil ve Kuruluş Bakımından İkilemeler:

Şekil ve kuruluş bakımından ikilemeleri *isim ve fiil kök ve gövdelerinden kurulan ikilemeler* olarak gruplandıracağız. İkilemeler, Türkçe'nin her döneminde olduğu gibi Türkmen Türkçesi'nde de çoğunlukla isim ve isim soylu kelimelerden meydana gelmektedir.

İsimlerle kurulan ikilemeler iyelik ve çeşitli hâl eklerinin getirilmesiyle bir dil birlikteliği oluşturabilmektedir.

C.1. İsim Kök ve Gövdelerinden Kurulan İkilemeler

C.1.1. Hâl Eki Alarak Oluşturulan İkilemeler

C.1.1.1. Yalın Hâldeki ikilemeler

yer – zemin (TTS. 692) “bodrum” ; *ulı – kiçi* (TTS. 646) “büyük küçük” vb.

C.1.1.2. İlgi Hâli Ekiyle Kurulan İkilemeler

düyn – öñniñ (TTS. 185) “dün ya da önceki gün” ; *biri – biriniñ* (NHF. 42) “birbirinin” vb.

C.1.1.3. Yönelme Hâli Ekiyle Kurulan İkilemeler

eyläk – beyläk (THM 54) “sağa sola, oraya buraya” ; *birek – birege* (TTS. 71) “birbirine” ; *daşdan – daşa* (NHF. 288) “taştan taş” vb.

C.1.1.4. Ayrılma Hâli Ekiyle Kurulan İkilemeler

gün – günden (TTS. 40) “günden güne” ; *başdan – ayak* (TTS. 51) “baştan sona” ; *dogrudan – dogrı* (TTS. 167) “doğrudan doğruya” ; *pılan – pismidan*

(TTS. 528) “falan filandan, falandan” ; *ilerden – gayradan* (NHF. 140) “öteden beriden” ; *öz – özünden* (THN. 24) “kendi kendinden, kendinden” vb.

C.1.1.5. Vasıta Hâli Ekiyle Kurulan İkilemeler

birin – birin (TTS. 72) “birer birer” ; *gışın – yazın* (TTS. 267) “kışın yazın” vb.

C.1.1.6. Yön Gösterme Ekiyle Kurulan İkilemeler

ileri – gayra (TTS. 374) “ileri geri” vb.

C.1.1.7. Eşitlik Hâli Ekiyle Kurulan İkilemeler

sençe – mençe (THN. 17) “sence bence” vb.

C.1.2. İyelik Eki Alarak Oluşturulan İkilemeler

barı – yogı (TTS. 47) “varı yoğu” ; *bir – biri* (TTS. 71) “birbiri” ; *gezek – gezegine* (TTS. 256) “sırayla” ; *ini- boyı* (TTS. 379) “eni boyu” ; *öz – özünde* (TTS. 513) “kendinden” vb.

C.1.3. Yansıma İsimlerle Kurulan İkilemeler

hañk – huñk (TTS. 332) “saçma sapan” ; *hapır – hupur* (TTS. 332) “saçma sapan” ; *hor – hor* (TTS. 351) “horultu” ; *hork – hork* (TTS. 351) “horultu” ; *şakır – şukur* (TDG. 595) “şakır şukur, şakırtı” ; *hazık – huzzuk* (TTS. 341) “vızılta” ; *hus – hus* (TTS. 347) “nefes alırken çıkan ses” ; *havlay – havlay* (THN. 318) “havlaya havlaya” ; *cız – pız* (THN. 604) “cız bız” ; *lakır – lakır* (TDG. 580) “lıkır lıkır” ; *şabır – şabır* (TDG. 583) “şapır şapır” ; *cazır – cuzur* (TDG. 593) “cazır cuzur” ; *patır – patır* (TDG. 593) “patır patır” vb.

C.1.4. Yapım Ekleriyle Kurulan İkilemeler

yersiz – yere (YBG. 68) “boş yere, boşuna” ; *dürli – dürli* (TTS. 181) “türlü türlü” ; *irili – ovnuklu* (TTS. 382) “irili ufaklı” ; *sağlık – amanlık* (TTS. 553) “iyilik sağlık” ; *sağlık – esenlik* (TTS. 553) “iyilik sağlık” ; *sağlık – salamatlık* (TTS. 553) “iyilik sağlık” ; *gövünli – gövünsiz* (TTS. 300) “isteksiz” ; *uçsuz – bucaksız* (TTS. 643) “uçsuz bucaksız” ; *uçsuz – gırasız* (TTS. 643) “uçsuz bucaksız” ; *demsiz – üyünsüz* (TTS. 145) “sessizce” vb.

C.2.. Fiil Kök ve Gövdelerinden Kurulan İkilemeler

C.2.1. Yardımcı Fiil (İsim+Fiil) ile Kurulan İkilemeler

añk – tañk bol- (NHF. 46) “şaşırmak” ; *äm – säm bol-* (TTS. 190) “şaşırmak” ; *tasañ – tasañ et-* (NHF. 182) “itiraz etmek” ; *vagız – nesihat et-* (NHF. 206) “vaaz vermek, nasihat etmek” ; *dat – bidat et-* (NHF. 234) “feryat etmek” ; *yırş - yırş et -* (NHF. 248) “sırıtmak” ; *tep – tekiz bol-* (ÇTŞÖ. 10) “dümdüz

olmak" ; *huñk – huñk et-* (THM. 34) "anırmak" ; *gahar – gazaba mün-* (THM. 130) "sinirlenmek" ; *ideg – sorag et-* (THM. 160) "arayıp bulmak" ; *bız – bız et-* (YYY II. 48) "söylenmek, vızıldamak" ; *mur – mur et-* (TDG. 590) "söylenmek, mır mır etmek" vb.

C.2.2. Çekimli Fiil ile Kurulan İkilemeler

bardı – geldi (TTS. 47) "gitti geldi" ; *bolsa – bolar* (TTS. 78) "olursa olur, olabilir" ; *geldi – geçer* (TTS. 248) "geçici" ; *irmez – armaz* (TTS. 383) "yorulmaz" ; *ur – tut* (NHF. 44) "hemen" ; *barmasañ – gelmeseñ* (THN. 181) "varıp gelmesen" ; *gider – geler* (YYY II. 27) "gider gelir" ; *ölsem – yitsem* (YYY I.124) "ölüp yitsem" vb.

C.2.3. Zarf Fiillerle Kurulan İkilemeler

soñlap – soñlamanka (NHF 182) "sonlandırmadan, bitirir bitirmez" ; *añtap – añañtap* (ÇTŞÖ. 138) "araya araya" ; *basa – basa* (TTS. 48) "tıka basa" ; *çekip çekip* (YBG. 49) "çekip çekip" ; *dırman – arman* (TTS. 156) "durmadan, ara vermeden" ; *gelmän – gelmän* (TA. 107) "gelmeye gelmeye" ; *doya – gana* (TTS. 1172) "doya doya, doyuncaya kadar" ; *dura – bara* (TTS. 177~ÇTŞÖ. 548) "yavaş yavaş ~ zamanla, gide dura" ; *göçüp – gon* (TTS. 289) "göçüp konmak, yerleşmek, göç etmek" ; *aydıp – aytmaz* (NHF. 120) "söyler söylemez" ; *aglap – aglap* (THN. 117) "ağlaya ağlaya" ; *yanıp – bişip* (THM. 76) "yanıp pişip" ; *bara – bara* (TTS. 46) "gitgide" ; *git – gide* (TTS. 274) "gitgide" vb.

C.2.4. Sıfat Fiillerle Kurulan İkilemeler

tapıyan – tapılmayan (NHF. 72) "bulunup bulunmayan, tutup tutmayan" ; *aç- açan* (TTS. 21) "apaçık" ; *dökän – saçan* (TTS. 172) "dökülüp saçılmış" ; *dolup – daşyan* (YYY I. 5) "dolup taşan" vb.

C.2.5 İsim Fiillerle Kurulan İkilemeler

görme – görüş (TTS. 296) "ziyaret" ; *iymek – içmek* (TTS. 387) "yemek içmek" ; *taniş – biliş* (TTS. 616) "tanıdık bildik" vb.

D. Görevlerine Göre İkilemeler

D.1. Özne Görevinde Olan İkilemeler

Gadım zamanda bir är – heley bar eken. (THM. 146) "Evvel zaman içinde bir karı koca varmış."

Ayal – erkek, çağa – çuga barısı aşağında galip öldi. (NHF. 234) "Kadın erkek, çoluk çocuk hepsi enkaz altında kaldı."

Çay – nahar peyda bolupdır. (NHF. 286) “Çay ve yemekler ortaya çıkmış.”

Akıl – payhas nämä zerur. (ÇTŞÖ. 98) “Akıl fehim neye (~ne) lazım.”

D.2. Nesne Görevinde Olan İkilemeler

At – abraýy berildiği bolmazmı? (ÇTŞÖ. 2) “Şanı şerefi verilmiş olmaz mı?”

Bir gün elini – yüzünü yuvup: (THM. 80) “Bir gün elini yüzünü yıkayıp:”

Ependiniň ayaly bir varham – tarhamlığıň bolandığı aňıp, öyüne yelk yasayıpdır. (NHF. 224) “Hocanın hanımı bir karışıklık olduğunu anlayarak, evine doğru koşmaya başlar.”

Olarıň hışı – vışlarını eşitcek bolup, diň salyarmış. (NHF. 242) “Onların fısıltılarını duymak için dikkatle dinlermiş.”

Yaş – yeleñleriň oynap – gülüp, göviün açışlarına sın edipdir. (NHF. 268) “Gençlerin oynayıp gülüp oynayıp, gönüllerini eğlendirmelerini seyretmiş.”

Yetde – gütdeligimi duymasın diydim. (ÇTŞÖ. 56) “Fakir olduğumu duymasın dedim.”

D.3. Dolaylı Tümleç Görevinde Olan İkilemeler

Ondan – mundan soraşdırıp görüpdirler, velin, (YBG. 71) “Ondan bundan araştırıp görmüşler fakat,”

Çagalıgımiň izin ızlap, çöpden – çöre gezyäriň (ÇTŞÖ. 138) “Çocukluğumun izini arayıp, oradan oraya gezerim”

Çopan bilen gelin maksat – miratlarına yetipdir (THM. 32) “Çoban ile gelin muratlarına ermişler.”

Alladan – pıgamberden ... (NHF. 274) “Allah’tan peygamberden ...”

Öz – özüne alla – canlarım diyip, (NHF.272) “kendi kendine dostalarım diyip,”

.... dım – dırslıkdan iripdir (NHF. 222) “.... sessizlikten usanmış.”

Seniñki çakda – çende durmadı. (THM. 154) “Seninki normalde kalmadı.”

D.4. Zarf Tümleci Görevinde Olan İkilemeler

Epey – epey ädyär bakmayar daşına, (ÇTŞÖ. 142) “Usul usul geliyor bakmıyor çevresine.”

Yıllar bolsa güle – güle geçip dur, (ÇTŞÖ. 118) “Yıllar ise güle güle geçmekte,”

Narlı Neposoviç felyotonıñ söz başını sesli okap, kikir – kikir güldi (TDG. 581)
“Neposoviç fıkranın başını sesli bir şekilde okuyup kikir kikir güldü”

Ependi köyneginiñ ızından yıkan – süürän bolup ılgapdır (NHF. 288) “Hoca gömleğinin peşinden düşe kalka koşmaya başlamış.”

... ap – ańsat düşünersin. (NHF. 152) “... kolayca anlarsın.”

... onu düyt – müyt edipdir. (THM. 32) “... onu parça parça etmişler.”

D.5. Yüklem Görevinde Olan İkilemeler

Daglar gümmür – gümmürlendi. (ÇTŞÖ. 326) “Dağlar gümbür gümbür etti (gümbürdedi).”

Hiç bilip – bilmezdik içini gızlañ. (ÇTŞÖ. 42) “Kızların içini hiç bilemezdik.”

Olar iyip – içipdirler. (NHF. 240) “Onlar yiyip içmişler.”

Usul bilen hatlar gidip – gelirdi, (ÇTŞÖ. 42) “Usulca mektuplar gidip gelirdi,”

Siller lummur – lummurlandı. (ÇTŞÖ. 326) “Seller coşup şakırdadı.”

E. Kelime Türüne Göre İkilemeler

E.1. Sıfat Olan İkilemeler

akan- döken (NHF. 353) “akan döken, içini dışını arayan” ; *şunça – şunça cüyce (NHF. 154)* “böyle cıvcıv” ; *ep – esli vaqt (NHF. 158)* “epeyce zaman” ; *gerek – yarağ zat (NHF. 158)* “gerekli şey” ; *gelyän – geçyän millet (ÇTŞÖ. 102)* “gelip geçen millet” ; *hapa – hupa zatlar (THM. 18)* “gelişigüzel şeyler” ; *gıyçak – gıyçak daş (THM. 122)* “sivri sivri taş” ; *menzil – menzil yol (YYY II. 7)* “menzil menzil yol”

E.2. Zarf Olan İkilemeler

hacır – hucur (NHF 353) “çabucak, çabuk çabuk” ; *gayta – gayta san- (NHF. 158)* “tekrar tekrar saymak” ; *eylek - beylek urun- (NHF. 178)* “öyle böyle aranmak” ; *cüip – cüip gez- (ÇTŞÖ. 316)* “çift çift gezmek” ; *yurt – yurt gezip (THM. 34)* “yurt yurt gezip”

E.3. Zamir Olan İkilemeler

sen – men (NHF. 232) “sen ben” ; *sene – mene (TTS. 569)* “sana bana” ; *sençe – mençe (THN. 17)* “sence bence” ; *men – menlik (THN. 76)* “benlik, bana göre” ; *ondan – mundan (THN. 531)* “ondan bundan” ; *siz – biz (THN. 604)* “siz biz” vb.

E.4. Ünlemlerle Kurulan İkilemeler

ey – vay (TTS. 208) “vay!” ; *hay – hay* (TTS. 339) “ünlem” ; *hıh – tiif* (TTS. 346) “ünlem” ; *vah – vah* (TTS. 662) “ünlem” ; *vay – vay* (TTS. 664) “ünlem” ; *huvva – huv* (YYY71, 19) “çocuk avuturken söylenen söz” vb.

Türkmen Türkçesi’nde ikilemeleri seslerin durumuna göre de şu şekilde tasnif edebiliriz:

I. Birinci kelimenin ilk hecesindeki *ünlü sesin* ikinci kelimedede değiştirilmesiyle oluşturulan ikilemeler:

şark – şurk (THM 54) “şark şurk” ; *çaga – çuga* (TTS. 106) “çoluk çocuk” ; *çayşık – çuyşuk* (TTS. 114) “eğri büğrü” ; *galk – gulk* (TTS. 221) “hızlı hızlı” ; *hacık – hucuk* (TTS. 327) “güzel” ; *şakga – şukga* (TTS. 598) “çabucak” vb.

II. Birinci kelimenin başındaki sesin ikinci kelimedede değiştirilmesiyle oluşan ikilemeler:

büdür – südür (TTS. 90) “çukur tümsek” ; *govul – çovul* (TTS. 285) “keskin çığlık” ; *gürüm – cürüm* (TTS. 323) “kayıp” ; *ham – çam* (TTS. 331) “dost ahbap” ; *hapur – supur* (TTS. 332) “çöp” ; *humur – sımur* (TTS. 347) “mırıltı” ; *hopul – sopul* (TTS. 349) “geniş” ; *şitdi – pitdi* (NHF. 150) “tek tük” vb.

III. İki unsuru da ünlü ile başlayan ikilemeler:

aga – inä (THN. 529) “abi kardeş” ; *ayal – erkek* (TDG. 38) “kadın erkek” ; *urp – adat* (THN. 622) “örf adet” vb

IV. İki unsuru da ünsüzle başlayan ikilemeler:

hüşür – zekat (TTS. 359) “zekat” ; *soval – cogab* (ÇTŞÖ. 90) “soru cevap” ; *şek – şüphe* (TTS. 603) “kuşku” ; *yorgan – döşek* (TTS. 707) “yatak döşek~yorgan” ; *yer – yurt* (THN. 252) “yer yurt” vb.

V. Birinci unsuru ünlü, ikinci unsuru ünsüz olan ikilemeler:

uşak – düşek (NHF 192) “küçük, ufak tefek” ; *üzlem – salpam* (TTS. 659) “parça parça, bölük pörçük” ; *etli – ganlı* (TTS. 207) “etli kanlı” ; *eyle – böyle* (NHF. 132) “öyle böyle” ; *inçe – yogın* (TTS. 377) “ince kalın” ; *ogul – gız* (TTS. 483) “oğul kız, çocuk” ; *ot – çöp* (TTS. 492) “ot çöp, ot” ; *öñde – soñda* (TTS. 505) “eninde sonunda” ; *öveleme – döveleme* (YYY II. 102) “eveleme geveleme” vb.

VI. Birinci unsuru ünsüz, ikinci unsuru ünlü olan ikilemeler:

bal – asal (ÇTŞÖ. 446) “bal tatlı” ; *tey – ahır* (TTS. 627) “en sonunda” ; *yer – asman* (ÇTŞÖ. 4) “yer gök” vb.

Türkmen Türkçesi'nde kuruluşu bakımından kelimelerin yerlerinin değiştirilmesiyle bir ikilemenin farklı şekilleri de oluşturulmaktadır.

çörek – duz (ÇTŞÖ. 260) ; *duz – çörek* (TTS. 180) “tuz ekmek”
ata – ene (TTS. 36) ; *ene – ata* (ÇTŞÖ. 188) “ana baba”
haram – halal (TTS. 333) ; *halal – haram* (TTS. 328) “helal haram”
gız – gelin (ÇTŞÖ. 6) ; *gelin – gız* (TTS. 249) “gelin kız”
kümüş – gızıl (THM. 144) ; *gızıl – kümüş* (THM. 140) “altın gümüş”
ayaksız – elsiz (YYY II. 47) ; *elsiz – ayaksız* (YYYII. 43) “elsiz ayaksız”

Türkmen Türkçesi'nde yine üçleme yoluyla oluşturulan ikileme örneklerine az da olsa rastlamaktayız.

ay-be-ay (TTS. 38) “her ay” ; *cay – ba- cay* (TTS. 96) “her yer” ; *ızan – da – çuvan* (TTS. 366) “homurtu” ; *vah – vah – ey* (NHF. 284) “çok yazık” ; *renk – be – renk* (MD. 36) “rengarenk” ; *gapma – garşı* (TTS. 227) “çelişkili” ; *sagatma – sagat* (TTS. 552) “her saat” ; *duşma – duş* (TTS. 179) “karşı karşıya” ; *öyme – öy* (TTS. 513) “ev ev” vb.

Renk isimlerinin pekiştirilmesiyle oluşturulan ikilemeler de kullanılmaktadır.

göm – gök (ÇTŞÖ. 48) “yemyeşil” ; *çım – gızıl* (YBG. 63) “kıpkızıl” ; *dım – gızıl* (ÇTŞÖ. 10) “kıpkızıl” ; *göm – gökçe* (ÇTŞÖ. 338) “yemyeşil” vb.

İkilemelerde birinci ve ikinci unsurun kalıplaşarak yeni bir kavram ifade etmesi, anlam kazanması bu kelime grubunun önemli özelliğidir. Türkmen Türkçesi'nden tespit ettiğimiz örneklerin bazıları şunlardır:

bardı – geldi (YBG. 52) “şayet, eğer” ; *añ – bilim* (TTS. 30) “öğretim” ; *añ – düşünce* (TTS. 30) “görüş” ; *az – ovlak* (TTS. 41) “biraz” ; *baş – başdak* (TTS. 50) “düzensiz” ; *çalam – çaş* (TTS. 108) “karışık” ; *çozha – çozluk* (TTS. 125) “iki taraftan yapılan hücum” ; *demsiz – düytsüz* (TTS. 145) “ölü” ; *deñli – dereceli* (TTS. 147) “mükellef” ; *egin – eşik* (TTS. 194) “üstbaş” ; *git – gir* (TTS. 274) “ayağı çabuk” ; *huşı – pışı* (TTS. 348) “rivayet” ; *ideg – sorag* (TTS. 370) “araştırma” ; *vagır – şağır* (TTS. 661) “eğlence” ; *yaş – yalen* (TTS. 681) “genç” ; *gep – gıbat* (ÇTŞÖ. 482) “dedikodu” ; *alış – çalış* (ÇTŞÖ. 480) “alışveriş” ; *gılık – häsiyet* (THN. 11) “kişilik” ; *şay – sep* (THM. 148) “ziynet” ; *aş – tabak* (THN. 306) “yemek” vb.

Sonuç

İkilemeler Türkçe'nin önemli öğelerindendir. Anlatımı pekiştirme, abartma, ifadeyi güçlendirme ve etkili hâle getirme yollarından biri olan

ikilemeler şekil ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, eş, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek kelimeymiş gibi anlam kazanmak üzere yan yana gelmesi ile meydana gelen kelime gruplarıdır.

İkilemelerin sınıflandırılması hususunda mevcut makale ve kitaplarda değişik görüşler ve yöntemler ortaya konmuştur. Biz de yazımızda bu konuda çalışmış bilim adamlarımızın görüş ve tasniflerinden de yararlanarak Türkmen Türkçesi'ndeki ikilemeleri sınıflandırmaya çalıştık.

Türkçe'nin söz varlığının zenginliğini gösteren unsurlardan olan ikilemeler, Türk dilinin her döneminde olduğu gibi günümüz Türk Lehçelerinden olan Türkmen Türkçesi'nde de yaygın olarak kullanılmakta ve çeşitlilik göstermektedir. Türkmen Türkçesi'nde ikilemeler çeşitli çekim ve yapım eklerini alabilmekte ve cümlede her türlü görevde kullanılabilmektedir.

İkileme Örneklerinin Alındığı Eserler ve Kısaltmaları:

ÇTŞÖ.	A. Gurbannepesov; A. Atabeyev, <i>Çağdaş Türkmen Şiirinden Örnekler</i> , T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995.
MD.	Himmet Biray, <i>Mahtum Kulu Divanı</i> , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
NHF.	İsa Özkan, <i>Ependi Şorta Sözlükler, Yomaklar, Nasreddin Hoca Fıkraları</i> , Tika Yayınları, Ankara, 1999.
RRAI.	Yusuf Azmun, "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", <i>R. Rahmetli Arat İçin</i> , TKAE Yayınları, Ankara, 1966.
TA.	Levent Doğan, <i>Türkmen Atasözleri</i> , Yayına Hazır Kitap....
TDG.	M Söyegov, M. Sarihanov vd., <i>Türkmen Dilinin Gramatikasi (Morfologiyä)</i> , Aşgabat, 1999.
THM.	Saim Sakaoğlu; Metin Ergun, <i>Türkmen Halk Masalları</i> , Neyir Matbaası, Ankara, 1991.
THN.	Çarıyev, Mirat, <i>Türkmen Halk Nakılları</i> , Aşgabat, 2005.
TNAS.	Gurbandurdi geldiyeve, Annamurat Altiyev, <i>Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi</i> , Atatürk Kültür Merkezi başkanlığı Yayınları, Ankara-2002.
TTS.	Mehmet Ölmez, <i>Türkmence – Türkçe Sözlük</i> , Simurg Yayınları, Ankara, 1995.
YBG.	Allanazar Begnazarov, <i>Yüz Bir Gülki</i> , 1992, Daşhovuz-Türkmenistan.
YYY I.	S. Annasedov, vd., <i>Yediğim Yedi Yıldız</i> , Aşgabat, 1989.
YYY II.	S. Annasedov, vd. <i>Yediğim Yedi Yıldız</i> , Aşgabat, 1989.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Halil, YELTEN, Muhammet, *Kelime Grupları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2005.
AĞAKAY, Mehmet Ali, Türkçe'de Kelime Koşmaları, *TDAY-Belleten 1954*, Ankara, s.97-104.
ÇAĞATAY Saadet, "Uygurcada Hendiadyoinlar", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmalar Dergisi*, S.1, 1978, s. 97-144.
ÇENELİ, İlhan, "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *TDAY Belleten 1982-1983*, TDK Yayınları, Ankara, 1986.
DİLEK, Figen Güner, Altay Türkçesinde İkilemeler, *Bilig*, Kış 2004, S. 28, s.83-100.
ERGİN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2004.

- HATİBOĞLU Vecihe, *Türk Dilinde İkileme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981.
- KARAHAN Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara, 2010.
- KORKMAZ Zeynep, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2010.
- ÖLMEZ Mehmet, *Türkmence – Türkçe Sözlük*, Simurg Yay. Ankara, 1995.
- SÖYEGOV, M, SARIHANOV, M. vd., *Türkmen Dilinin Gramatikasi (Morfologiyü)*, Aşgabat, 1999.
- TUNA Osman Nesim "Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983*, Ankara 1986, s. 163-228.
- "Türkçe'de Tekrarlar", *TDED III*, İstanbul 1949, s. 429-447.
- VARDAR, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual - Yabancı Dil Yayınları, İstanbul-2002.